

Η φιλοσοφία της εξέγερσης στον Μιχαήλ Μπακούνιν και στον Αλμπέρ Καμύ

Του Πιοτρ Β. Ριαμπόφ – από Egainst.com - Μετάφραση από τα ρωσικά: ΛενΜ, Μάιος 2014

Μιχαήλ Αλεξάντροβιτς Μπακούνιν και Αλμπέρ Καμύ. Αυτά τα δυο ονόματα δεν στέκονται τυχαία δίπλα-δίπλα εδώ. Και οι δύο αυτοί στοχαστές, που έζησαν σε διαφορετικές χώρες και σε διαφορετικούς αιώνες, έκαναν την κατηγορία της «εξέγερσης» μια από τις θεμελιωτικές έννοιες των πρωτότυπων διδασκαλιών τους για τον άνθρωπο. Όμως, αν στον Μπακούνιν αυτές συναντιούνται μόνο ξεχωριστά, και όχι ενταγμένες σε ένα σύστημα ιδεών για την εξέγερση, στον Καμύ η εξέγερση γίνεται η σπουδαιότερη κατηγορία. Κατά τη γνώμη του Μιχαήλ Μπακούνιν, η εξέγερση είναι ένα από τα τρία σημαντικότερα γνωρίσματα «κάθε ανθρώπινης, τόσο ατομικής όσο και συλλογικής, παρουσίας στην ιστορία», πλάι στη ζωική φύση και τη νόηση του ανθρώπου. Είναι ακριβώς μέσα από την εξέγερση που δημιουργείται η προσωπικότητα, το έργο, η ελευθερία και συντελείται η ενσάρκωση του ανθρώπου. Με αυτόν τον τρόπο, η εξέγερση παρουσιάζεται ως η σπουδαιότερη και ειδικά ως ανθρώπινη ιδιότητα. Όμως, τι εννοεί ο Μπακούνιν με τη λέξη «εξέγερση» και εναντίον ποιου έχει στραφεί αυτή η εξέγερση;

Αντίθετα με τα διαδιδόμενα στερεότυπα, ο Μπακούνιν, αυτός ο φλογερός εξεγερόμενος, εννοεί με την εξέγερση κάθε άλλο παρά την ολική άρνηση και την καταστροφή χωρίς όρια. Στα έργα του υποδεικνύει επίμονα τα όρια της εξέγερσης και τη σχετικότητα της. Είναι πεπεισμένος ότι η απόλυτη εξέγερση, η εξέγερση εναντίον της Φύσης ως ολότητας του κόσμου ή εναντίον της «δεύτερης φύσης», δηλαδή της Κοινωνίας, είναι αδύνατη και στερείται κάθε νοήματος. Έξω από την φύση και την κοινωνία, για τον Μπακούνιν, δεν υπάρχει τίποτα, τίποτα το υπερφυσικό και δεν δόθηκε λόγος στον άνθρωπο να βγει από τα πλαίσιά τους. Η Φύση και η Κοινωνία στο σύνολό τους είναι το έδαφος στο οποίο μεγαλώνουμε, το πάτωμα στο οποίο είμαστε καταδικασμένοι να παίξουμε το παιχνίδι μας. Όμως, εναντίον της δεδομένης φύσης και της δεδομένης κοινωνίας, ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να εξεγερθεί, αναμορφώνοντας τον κόσμο και τον ίδιο μέσα στον κόσμο, εγείροντας στον αγώνα ειδικά την ανθρώπινη πραγματικότητα.

Εξάλλου το να δεχτεί κανείς όλα τα δεδομένα του περιβάλλοντος, το να συμφιλιώνεται με όλα τα δαιμόνια και τις ατέλειες του σύμπαντος, σημαίνει για τον Μπακούνιν ότι προδίδει την ανθρώπινη μοίρα, ότι παραιτείται από την ελευθερία. Είναι αδύνατη τόσο η ολική άρνηση της Φύσης και της Κοινωνίας όσο και η απόλυτη αποδοχή της δεδομένης φύσης και της δεδομένης κοινωνίας. Κατανοώντας και τους κανόνες που διέπουν τη φύση, την κοινωνία αλλά και αυτούς τους ίδιους, ο άνθρωπος ταυτόχρονα και μερικώς απελευθερώνεται από την καταπίεση αυτών των κανόνων, επεκτείνει τη ζώνη της αυτονομίας του, υπερνικά τους δεσμούς που τον αλυσοδούν με τον περιβάλλοντα κόσμο και με αυτόν τον ίδιο.

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι στο πλαίσιο της ανθρώπινης εξέγερσης τεράστια σημασία αποδίδεται στη νόηση και την επιστήμη, με τη βοήθεια των οποίων ο άνθρωπος αποσπάται από τον περιβάλλοντα κόσμο, σαν να «σφετερίζεται», σύμφωνα με την έκφραση του Μπακούνιν, τους κανόνες που διέπουν αυτόν τον κόσμο. Στη διαδικασία αυτής της εξέγερσης, γράφει ο Μπακούνιν, ο άνθρωπος «επιτυγχάνει σταδιακά την αποτίναξη του ζυγού της εξωτερικής φύσης, του ζυγού των δικών του φυσικών ατελειών και... του ζυγού ενός κοινωνικού οργανισμού που έχει καθιερωθεί αυταρχικά».

Εξεταζόμενη από αυτήν την οπτική γωνία, στην ανάπτυξη τόσο του κάθε ξεχωριστού ατόμου, όσο και γενικά, της ανθρωπότητας στο σύνολό της, ενυπάρχει η εξέγερση· η εξέγερση που στηρίζεται στην αρχική συνθήκη του περιβάλλοντος και που, ταυτόχρονα, την απαρνείται. Σε μια τέτοια πραγματεία της εξέγερσης όχι ως απόλυτης και μοναδικής πράξης, αλλά ως διαδικασίας, που συνδυάζει στο εσωτερικό της στιγμές άρνησης και δημιουργίας, εκδηλώθηκε με σαφήνεια η αριστοτεχνική διαλεκτική του Μπακούνιν, η οποία βρήκε την έκφρασή της στο διάσημο σύνθημά του: «Στο πνεύμα εκείνου που απαρνείται ενυπάρχει το πνεύμα εκείνου που δημιουργεί, το πάθος για καταστροφή συνυπάρχει με το πάθος για δημιουργία».

Περνώντας από μια γενικά φιλοσοφική εξέταση της εξέγερσης στην συγκεκριμένη μορφή της, ο Μπακούνιν στέκεται σε εκείνα τα είδη εξέγερσης, όπως η εξέγερση του ανθρώπου εναντίον της εξωτερικής φύσης (με τη στενή σημασία της λέξης), εναντίον της εσωτερικής φύσης του και ακριβέστερα, εναντίον του «ζωικού» της στοιχείου, το οποίο εκτοπίζεται από την ελευθερία που καλλιεργείται και ταυτίζεται από εκείνον με την ανθρωπότητα, εναντίον του Θεού ως του ιερού θεμελίου οποιασδήποτε ιδανικής ή πραγματικής τυραννίας, εναντίον οποιασδήποτε εξωτερικής αυθεντίας, που επιβάλλεται στο άτομο έξωθεν και ενσαρκώνεται κυρίως από το Κράτος. Η σχέση του Μπακούνιν με την εξέγερση του ατόμου εναντίον της κοινωνίας δεν είναι μονοσήμαντη. Στις περιπτώσεις, όπου η κοινωνία επηρεάζει το άτομο ωφέλιμα, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της σκέψης και της ελευθερίας, η εξέγερση, φυσικά, δεν χρειάζεται.

Σε εκείνες τις περιπτώσεις, όπου η κοινωνία συνθλίβει και υποδουλώνει το άτομο, που το διαφθείρει, η εξέγερση του ανθρώπου εναντίον της κοινωνίας, στην οποία ζει, καθίσταται απαραίτητη, ως η προϋπόθεση της πνευματικής αυτοσυντήρησής του. Ο

Μπακούνιν τονίζει ότι το Κράτος, που πάντοτε εξασκεί επιρροή στον άνθρωπο με τρόπο βάνουσο, εξωτερικό και βίαιο, φαίνεται να προβοκάρει το ίδιο την εξέγερση εναντίον του, και αυτή η εξέγερση είναι πολλές φορές ευκολότερη από την εξέγερση του ανθρώπου εναντίον της κοινωνίας, μιας κοινωνίας που προηγείται του ανθρώπου, τον περιβάλλει και διαμορφώνει, διακριτικά και φυσικά, ένα άτομο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσή της. Σε αυτήν την περίπτωση, λέει ο Μπακούνιν, «ο άνθρωπος πρέπει, τουλάχιστον εν μέρει, να εξεγερθεί εναντίον του εαυτού του, καθώς με όλες τις υλικές, διανοητικές και ηθικές ξέεις και επιδιώξεις του, ο ίδιος δεν είναι παρά ένα προϊόν της κοινωνίας».

Συνολικά, συζητώντας για τη σύλληψη της έννοιας της «εξέγερσης» στον Μπακούνιν, πρέπει να σημειωθεί ο πολυδιάστατος και αμφίσημος χαρακτήρας της στη διδασκαλία του μεγάλου ρώσου αναρχικού. Ο Μπακούνιν πραγματεύεται αυτήν την κατηγορία σε διαφορετικά σημεία της δουλειάς του, υπό ελαφρώς διακριτές οπτικές γωνίες, με διαφορετικό βαθμό γενίκευσης. Από τη μια πλευρά ο Μιχαήλ Αλεξάντροβιτς διερευνά την «εξέγερση» με ακραία ευρύτητα, σαν συνώνυμο της ελευθερίας και της ανθρωπότητας, σαν αναπόσπαστο γνώρισμα και στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης, σαν διαδικασία εξέλιξης του ανθρώπου, ο οποίος ταυτόχρονα και αναδύεται από το έδαφος της Φύσης και της Κοινωνίας, και έχει συνδεθεί με αυτό το έδαφος και το αρνείται, το μεταμορφώνει.

Πρέπει να προστεθεί ότι σε αυτές τις σκέψεις άφησε το στίγμα της η ιδέα της γραμμικής προόδου της φύσης και της κοινωνίας που αποτελεί έναν κοινό τόπο για την πλειοψηφία των στοχαστών του 19ου αιώνα. Από την άλλη πλευρά, ερμηνεύει την κατηγορία της «εξέγερσης» πιο στενά, μόνο σαν μια ιδιωτική στιγμή ελευθερίας, σαν ένα από τα συστατικά της, το οποίο ακόμη και σε ό,τι είναι άκρως αρνητικό, δεν εξαντλεί όλο το περιεχόμενό της. Τέλος, συχνά στα έργα του Μπακούνιν γίνεται λόγος για συγκεκριμένες μορφές εξέγερσης εναντίον συγκεκριμένων μορφών και φαινομένων της φύσης και της κοινωνίας, εναντίον της θείκης, κρατικής ή κοινωνικής αυθεντίας, εναντίον της εξωτερικής, μη ανθρώπινης φύσης και της εσωτερικής ζωικής φύσης του ανθρώπου. Όπως ήδη σημείωσα, ο Μπακούνιν δεν συστηματοποίησε τις σκέψεις του για την εξέγερση και η ανασκόπηση τους, όπως παρουσιάστηκε εδώ, φαίνεται ελαφρώς απλοποιημένη, αλλά, συνολικά επαρκής για την ανασυγκρότησή τους.

Αυτές οι σκέψεις για την εξέγερση ήταν για τον Μπακούνιν θεμελιώδεις, διότι του επέτρεψαν να καθιερώσει σε έναν κόσμο που συνδέεται με σκληρή νομοτέλεια την ανθρώπινη αρχή, με τρόπο που να χρησιμεύει ως ένα ιδιότυπο ουμανιστικό αντίβαρο στο διακηρυκτό από αυτόν καθολικό ντετερμινισμό. Μολονότι αυτές οι σκέψεις δεν αναπτύχθηκαν από τον Μπακούνιν, μπορεί κανείς να υποστηρίξει χωρίς υπερβολή, ότι στη διδασκαλία του για την εξέγερση ο Μιχαήλ Αλεξάντροβιτς ξεπέρασε την εποχή του κατά σχεδόν έναν αιώνα και αποτέλεσε προκάτοχο της υπαρξιστικής φιλοσοφίας της εξέγερσης, του Αλμπέρ Καμύ.

Ο Καμύ προσπαθεί να βρει απάντηση στο σπουδαίο ερώτημα που τέθηκε, με κάθε οξύτητα, στον άνθρωπο της σύγχρονης εποχής: τι μου απομένει να κάνω και θα μπορούσα άραγε να ζήσω, εάν ο Θεός δεν υπάρχει, ο κόσμος δεν έχει νόημα και εγώ είμαι θνητός; Για τον Καμύ, το παράλογο, ως η αρχέγονη, προ και εκτός του ανθρώπου απουσία νοήματος του σύμπαντος, έχει το στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης και ως εκ τούτου επάξια απάντηση του ανθρώπου σε αυτό το παράλογο είναι τελικά η αδιάκοπη, ανέλπιδη και ηρωική εξέγερση. Το να γνωρίζει κάποιος για το θάνατό του, να μην προσπαθεί να ξεφύγει από αυτήν την πικρή γνώση και ωστόσο να ζει, να εισάγει στον παράλογο κόσμο το δικό του ανθρώπινο νόημα, αυτό ήδη σημαίνει να «εξεγείρεται».

Σε μια τέτοια εξέγερση δημιουργούνται όλες οι ανθρώπινες αξίες: το νόημα, η ελευθερία, το έργο, η αλληλεγγύη. Για τον Καμύ, το παράλογο αρχίζει να αποκτά νόημα, όταν δεν υπάρχει συμφωνία με αυτό. Η εξέγερση είναι εξαρχής καταδικασμένη στην ήττα, όπως ο θνητός και μεμονωμένος άνθρωπος και η ανθρωπότητα στο σύνολό της. Ιδίως στην εξέγερση, ο άνθρωπος, το μοναδικό ζώο που είναι ικανό για εξέγερση, για τη συνειδητοποίηση του θανάτου του, της ελευθερίας και της ευθύνης, αξιώνει και τη δική του προσωπική ατομικότητα και την πανανθρώπινη αλληλεγγύη, και το ανθρώπινο νόημα, που εκφράζεται από τον Καμύ στην λακωνική διατύπωση: «Εξεγείρομαι, άρα, υπάρχουμε». Με αυτόν τον τρόπο, η κατηγορία της «εξέγερσης» από μεταφορά ή από στενά πολιτική έννοια μεταμορφώνεται σε σημαντικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ύπαρξης.

Η εξέγερση, για τον Καμύ, έχει ένα δικό της τρόπο ισορρόπησης στην κόψη του ξυραφιού ανάμεσα σε δυο, φαινομενικά αντιτιθέμενες, όμως, στην ουσία συγκλίνουσες ακρότητες: την ακρότητα της ολικής αποδοχής, του κομφορμισμού και την ακρότητα της ολικής άρνησης, του μηδενισμού. Και η πρώτη και η δεύτερη οδηγούν στην καταστροφή του ανθρώπου και του ανθρώπινου κόσμου. Στην πρώτη περίπτωση ο άνθρωπος απαρνείται τον αγώνα, την ελευθερία, τον εαυτό του, δέχεται τον κόσμο συνολικά, όπως είναι, με όλες τις αισχρότητες και το παράλογό του. Στη δεύτερη, χωρίς να υπομένει τον αγώνα, λιποτακτεί, αναπόφευκτα οδεύει στον αμοραλισμό, τη δολοφονία, την αυτοκτονία.

Ο Αλμπέρ Καμύ εξετάζει αναλυτικά όλα τα αδιέξοδα και τους πειρασμούς αυτής της «ουκουμηνικής εξέγερσης», σκιαγραφώντας πλούσια τους συλλογισμούς του με λογοτεχνικά, ιστορικά και φιλοσοφικά παραδείγματα. Συνειδητοποιώντας το παράλογο του κόσμου, ο άνθρωπος μπορεί να τρομάξει, να στραφεί αλλού, να διαφύγει στον αντικατοπτρισμό, ή αντίθετα να φύγει από τη

ζωή, όπως ο Κυρίλλοφ στους Δαιμονισμένους του Ντοστογιέβσκι. Και οι δυο περιπτώσεις συνεπάγονται αυτοκτονία, διάσπαση της προσωπικότητας και της ανθρώπινης πραγματικότητας. Αντίθετα, το να ζει κανείς, χωρίς να τρέφεται από ψευδαισθήσεις, το να εισάγει στον κόσμο το νόημα, να μετασηματίζει την οικουμένη, ολοκληρώνοντας τον άθλο του Σίσυφου, αυτό είναι δρόμος, επάξιος του ανθρώπου. Και σε αυτόν το δρόμο η προσωπικότητα διέρχεται από την αρχέγονη μοναξιά και απώλεια κάθε προσανατολισμού στην ουμανιστική αλληλεγγύη ελεύθερων ανθρώπων, που αρνούνται και την αυτοκτονία και τη δολοφονία άλλων ανθρώπων.

Πράγματι, η προσωπικότητα είναι αδιανόητη εκτός της ανθρωπότητας και όλοι οι άνθρωποι είναι ενωμένοι κάτω από ένα κοινό φορτίο, το φορτίο της γνώσης και της ελευθερίας. Ο άνθρωπος που εξεγείρεται δεν χρειάζεται ούτε δούλους, ούτε κυρίους. Χρειάζονται σε εκείνον τέτοιοι ελεύθεροι άνθρωποι. Τέτοιοι άνθρωποι δεν επιδιώκουν να χαθούν στον αντικειμενικό κόσμο, δεν ψάχνουν παρηγοριά στο είδωλο της Προόδου, της Επιστήμης ή στους ιστορικούς μύθους. Είναι ελεύθεροι και υπεύθυνοι, φέρουν με ειλικρίνεια το βαρύ φορτίο τους στη ζωή, χωρίς να προδίδουν την ανθρώπινη μοίρα. Αρνούνται το θεό και την αιωνιότητα, υποστηρίζουν την εποχή τους, το δικό τους πραγματικό, το μοναδικό, το ανήσυχο, το ανεπανάληπτο· σε τελική ανάλυση, τους εαυτούς τους.

Με το να εξεγείρεται, ο άνθρωπος δεν προσπαθεί να ξεφύγει από τον κόσμο, δεν αποδέχεται τη ολότητά του, αλλά τον μεταμορφώνει και με αυτόν τον τρόπο αυτό-ενσαρκώνεται. Εξετάζοντας του δρόμους και τις διασταυρώσεις της «οικουμενικής εξέγερσης», ο Καμύ δείχνει συγκεκριμένα ότι, στην πολιτική, η ολική άρνηση οδηγεί στην ίδια δουλεία και δικτατορία, όπως και στην ολική αποδοχή της υπάρχουσας τάξης: κάθε Προμηθέας μεταμορφώνεται σε Καίσαρα, κάθε υπεράνθρωπος αρχίζει να έχει ανάγκη από δούλους.

Φωτεινό και υποδειγματικό παράδειγμα εξέγερσης αποτελεί η τέχνη. Ο Καμύ γράφει: «Στην τέχνη δεν υπάρχει ούτε ολική άρνηση, ούτε ολική συμφωνία με αυτό που υπάρχει». Η τέχνη είναι και άρνηση και συμφωνία ταυτόχρονα. Όπως η ολική άρνηση στην τέχνη οδηγεί στον καθαρό φορμαλισμό, στην αποχώρηση και τη διαφυγή από τον κόσμο, έτσι και η ολική αποδοχή έχει ως συνέπεια τον καθαρό «φωτογραφικό ρεαλισμό». Τόσο το ένα όσο και το άλλο είναι απολύτως άγωνα, ενώ ο πραγματικός δημιουργός όχι μόνο δέχεται τον κόσμο, χρησιμοποιώντας τα υλικά για τη δημιουργία του, αλλά και τον τροποποιεί, θέτοντας στην στατική ύλη του σύμπαντος το ανεπανάληπτο στίγμα του δικού του στυλ.

Έτσι, με πολυάριθμα παραδείγματα ο Καμύ δείχνει αυτές τις Σκύλες και τις Χάρυβδες της εξέγερσης, χαράζοντας τον προσανατολισμό της τραγικής, όμως ελεύθερης και σκεπτόμενης προσωπικότητας, της αλληλεγγύας με άλλες τέτοιες προσωπικότητες, του Ανθρώπου που Εξεγείρεται. Η φιλοσοφία της εξέγερσης του Καμύ είναι εξαιρετικό επίτευγμα ουμανιστικής σκέψης της σύγχρονης εποχής. Αυτή αναδύθηκε στη φλόγα της αντιφασιστικής Αντίστασης και είχε θεμελιωθεί στην κατανόηση της καταστροφικής εμπειρίας του 20ου αιώνα, που έθεσε υπό αμφισβήτηση την ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου. Όμως, πολύ πριν τον Καμύ, στα μέσα του 19ου αιώνα πολλές βαθιές εννοήσεις και διαισθήσεις, που προανήγγειλαν την φιλοσοφία του για την εξέγερση, είχαν διατυπωθεί από τον Ρώσο αναρχικό Μ.Α. Μπακούνιν.

Αυτή η φιλοσοφία της Εξέγερσης, ειλικρινής και ανθρώπινη, βοηθάει τον άνθρωπο που ζει στον σκληρό, συγχυσμένο και παράλογο κόσμο μας, να βρει ένα στέρεο στήριγμα. Όμως, αυτό το στήριγμα, μια άβολη και ταπεινωτική πατερίτσα για τον κακόμοιρο ανάπηρο, είναι το όπλο της αντίστασης, με το οποίο επενδύονται τα χέρια του στρατιώτη που μάχεται στα χαρακώματα της σύγχρονης εποχής.